

LENKA NÉMETH VÍTOVÁ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Przełomowe wspólne czesko-niemieckie ujęcie literatury ziem czeskich

Václav Petrbok, Václav Smyčka (red.), *Tvoření literaturou. Společné dějiny česky a německy psané literatury českých zemí (1760–1920)*, Akropolis, Ústav pro českou literaturu AV ČR, Praha 2024, ss. 664

1. Wprowadzenie

Na przełom XVIII i XIX wieku przypada konstituowanie się nowoczesnego czeskiego społeczeństwa i kultury w tym języku, niosące ze sobą wyraźną potrzebę odróżnienia się od „niemieckości” języka, kultury i władzy dominujących ówczesnie na historycznym terytorium czeskim. Pragnienie znaczącego wzmocnienia czeskiej samoświadomości prowadziło początkowo do realizacji ambitnych programów kulturowo-emancypacyjnych (inicjowanych i uskutecznianych szczególnie przez językoznawcę i tłumacza Josefa Jungmanna, 1773–1847, historyka Františka Palackiego, 1789–1876, oraz wiele innych osobowości), jak i do powstania dzieł literackich będących (starannie i umiejętnie wykonanymi) falsyfikatami utworów z zarania dziejów narodu (entuzjastycznie przyjmowanych przez całą Słowiańszczyznę *Rękopisu królowodworskiego*, 1818, i *Rękopisu zielonogórskiego*, 1817). Pod koniec XIX wieku potrzeba ta przerodziła się w trwającą prawie półwiecze (aż do wybuchu II wojny światowej) szerszą dyskusję tożsamościową, nazywaną sporem o sens czeskich dziejów (po polsku por. m.in. Pająk-Głogiewicz 2006, Pająk 2009; na temat autoidentyfikacji po 1918 roku zob. również Goszczyńska, red. 2008). Po objęciu władzy przez partię komunistyczną w 1948 roku oficjalna ideologia wręcz uwypuklała antyniemiecką retorykę, dążąc do zanegowania związków kulturowych z tzw. Zachodem, o których jednak – poczynając od lat sześćdziesiątych XX wieku – przypominało wielu intelektualistów: Václav Černý

(*O povaze naší kultury*, 1975 – *Europejské zdroje české kultury*, 1989), Jan Patočka (*Wir sind die Tschechen?*, 1982 – *Kim są Czesi?*, 2010), Milan Kundera (*Un occident kidnappé, ou la tragédie de l'Europe centrale*, 1984 – *Zachód porwany, czyli tragedia Europy Środkowej*, 2023) i inni. Stłumienie Praskiej Wiosny położyło jednak kres poruszaniu tych wątków w przestrzeni publicznej. Po zmianach politycznych i ustrojowych zapoczątkowanych w 1989 roku na obszarze czeskim ówczesnego państwa czechosłowackiego powrócono do szerokiej refleksji na temat tożsamości narodowej, w tym kulturowej, Czechów. Jej istotnym wątkiem były m.in. relacje z odrzucaną i negowaną przez prawie dwa stulecia „niemieckością” – szczególnie w wymiarze trwających od początków dziejów „czeskości” wzajemnych powiązań politycznych, kulturowych, jak i społecznych (najbardziej dyskutowana pozostaje kwestia wysiedlenia Niemców po II wojnie światowej; po polsku na ten temat w odniesieniu do literatury pięknej por. m.in. Németh Vítová 2015, Šidáková Fialová 2020). Rozpocząć należało od zebrania wiedzy na temat niemieckich aspektów historii ziem czeskich.

2. Zapełnianie białych plam

Pierwszą próbą przedstawienia niemieckojęzycznej literatury powstałej na terytorium czeskim była książka autora literatury faktu Pavla Kosatíka *Menší knížka o německých spisovatelích z Čech a Moravy* (Mniejsza książka o niemieckich pisarzach z Czech i Moraw), wydana w 2002 roku (i to przez wydawnictwo noszące imię Franza Kafki), zaś w wersji uzupełnionej opublikowana w 2017 roku. Autor, szanowany za rzetelne i systematyczne wypełnianie luk czeskiej historii, prowadzące do głębszego i odideologizowanego poznania narodowej przeszłości (w Polsce ukazała się jego książka *Czeskie sny*, 2014), swoim szkicem wyprzedził szerzej zakrojone publikacje naukowe, odnosząc przy tym spory sukces czytelniczy i zyskując uznanie literaturoznawców.

Krótko po tej popularnonaukowej propozycji na czeskim rynku wydawniczym pojawiły się inne dwie prace na ten temat. Najpierw wydana w czeskim przekładzie książka *Dějiny německé literatury v Čechách 1900–1939* (2006; niem. *Geschichte der deutschen Literatur in Böhmen 1900–1939*, 1981; Historia niemieckojęzycznej literatury w Czechach 1900–1939). Jest to dzieło germanisty i bohemisty Josefa Mühlbergera (1903–1985), pochodzącego z mieszanego czesko-niemieckiej rodziny mieszkającej do końca II wojny światowej na terytorium czeskim, która w okresie powojennym została objęta dekretemi o wysiedleniu Niemców; praca ta znacząco uzupełniła obraz literackiego pogranicza czesko-niemieckiego. Następnie, w 2017 roku, ukazała się książka ołomunieckiej germanistki Ingeborg Fialovej-Fürstovej *O německý psané literatuře pražské*,

moravské a židovské (O pisanej po niemiecku literaturze praskiej, morawskiej i żydowskiej)), stanowiąca pokłosie jej zainteresowań twórczością bardziej i mniej znanych żydowskich autorów piszących po niemiecku i związanych z obszarem historycznych ziem czeskich.

Pierwszą kompleksowo ujmującą temat pozycją literaturoznawczą była imponująca (m.in. swoją objętością – 789 stron – ale nie tylko) publikacja Jitki Ludvovej, będąca zwieńczeniem wieloletnich badań autorki – *Až k hořkému konci. Pražské německé divadlo 1845–1945* (2012; *Aż do gorzkiego końca. Praski teatr niemiecki 1845–1945*), entuzjastycznie przyjęta i dostrzeżona również za granicą (por. Tyrell 2013).

Kolejną istotną pracą w tym zakresie było obszerne *Kompéndium německé literatury českých zemí* (Kompéndium niemieckojęzycznej literatury ziem czeskich), wydane w języku niemieckim (*Handbuch der deutschen Literatur Prags und der Böhmischen Länder*, 2017) i czeskim (2022; z uzupełnioną bibliografią). To książka niemiecko-czeskiego zespołu literaturoznawców z obu stron granicy: Petera Bechera, Jana Budňáka, Steffena Höhnego, Jörga Krappmanna, Manfreda Weinberga, Štěpána Zbytovskiego. Niemiecka wersja została opublikowana w prestiżowej serii wydawnictwa J. B. Metzler, czeska zaś przez wydawnictwo Akademii Nauk Republiki Czeskiej Academia. Pozycja ta w znacznym stopniu przyczyniła się do zmiany myślenia o niemieckojęzycznej literaturze powstałej na historycznych ziemiach czeskich. Popularne określenie „praska niemiecka literatura”, przyjęte przede wszystkim ze względu na jej najbardziej znanych i cenionych przedstawicieli – jak Franz Kafka, Rainer Maria Rilke, Gustav Meyrink, Egon Erwin Kisch¹ – zostało tu zastąpione określeniem „czeska niemiecka literatura”, obejmującym już całe historyczne terytorium czeskie, na którym powstawały dzieła niemieckojęzyczne, zwłaszcza zamieszkałe przeważnie przez Niemców obszary przygraniczne, określane jako Sudety. Ze względu na fakt, że twórczość tych autorów uznawana bywa za najbardziej znaczący zestaw niemieckojęzycznych tekstów powstałych poza obszarem używania tego języka, zawarte w kompéndium wyniki badań mają spore znaczenie zarówno dla literaturoznawstwa niemieckiego, jak i czeskiego.

Rejestrowanie, porządkowanie oraz interpretowanie niemieckojęzycznej literatury powstałej na ziemiach czeskich, jak dotąd najpełniej dokonane we wspomnianej właśnie publikacji, pozostaje jednak istotnym zadaniem literaturoznawczym również na przyszłość. Trwającego od ok. dwóch stuleci podziału historii literatury jednego obszaru według klucza językowego na dwie niezależne

1 Jako „ostatnia praska niemiecka pisarka” bywa określana Lenka Reinerová (1916–2008; fragment jej tekstu po polsku: Reinerová 2007).

linie rozwojowe, a przede wszystkim przemilczania wzajemnych ich powiązań, nie sposób zniwelować w tak krótkim czasie, jaki dzieli nas od zmian rozpoczętych w 1989 roku, podobnie jak nie można było wypełnić wszystkich powstałych z wymienionych powodów luk badawczych. Należy jednak odnotować kolejne cenne inicjatywy mające wspomagać te procesy. Założona w celu wspierania niemieckojęzycznej literatury Pragi i ziem czeskich fundacja Pražský literární dům autorů německého jazyka / Prager Literatur Haus deutschsprachiger Autoren ma na celu gromadzenie zbiorów książkowych (obecnie ok. 2500 publikacji), jak i różnego rodzaju działania popularyzujące (por. inicjatywy wymienione na stronie fundacji: www.literarnidum.cz). Powstały w 2017 roku germano-bohemistyczny zespół badaczy Instytutu Literatury Czeskiej Akademii Nauk Republiki Czeskiej, Germanobohemistický tým (por. strona Germano-Bohemist Team, dostęp 2025), jak również inni germanobohemiści prowadzą od wielu lat badania przynoszące kolejne kompleksowe prace.

3. Wspólne ujęcia czesko-niemieckie

Pierwszą pracą dążącą do wspólnego ujęcia dziejów czesko- i niemieckojęzycznej literatury powstałej na terenach historycznych ziem czeskich była książka *Přehledné dějiny vztahů české a německo-české literatury v 19. století*, sv. 1: 1780–1848 (1996; Przegląd historii literatury czeskiej i niemiecko-czeskiej w XIX wieku, t. 1: 1780–1848) pióra bohemy Josefa Peřiny. Na wartość rozprawy wydanej w czasach, kiedy czeskie literaturoznawstwo i życie literackie po latach przymusowej ideologizacji jeszcze poszukiwało nowej drogi (po polsku por. m.in. Vítová 2010), wpływa nie tylko jej pionierski charakter (jako pierwsza upominała się o wyparte przez wcześniejsze epoki aspekty historii literatury), ale również rzetelne opracowanie materiału.

Następną obszerną pracą na temat literackich relacji czesko-niemieckich jest książka *Česko-německá literární křižovatka. Kapitoly k dějinám literatury a překladu* (2020; Czesko-niemieckie literackie skrzyżowanie. Rozdziały do historii literatury i przekładu) autorstwa germanistki i tłumaczki Gabrieli Veselej. Mimo sporej objętości publikacji (650 stron) jej monumentalny zakres materiałowy (od początku dziejów aż do roku 1945) pozwolił ująć przede wszystkim dane bio- i bibliograficzne (prawie 500 sylwetek), w tym wiele cennych informacji o wzajemnych tłumaczeniach oraz czeskiej recepcji książek niemieckojęzycznych (których odnalezienie ułatwia obszerny, bo liczący aż 80 stron, aparat pomocniczy – indeks osobowy i indeks wydawców). Ten owoc wieloletniej pracy wykładowczyni germanistyki w Pradze spotkał się zarówno z żywym przyjęciem, doceniającym zebranie i rzetelne opracowanie tak bogatego materiału, jak i krytyką nieuchronnych efektów tegoż podejścia – faktograficzności

i związanego z nim braku ujęcia interpretacyjnego, pokazującego wzajemne relacje czesko-niemieckiego życia literackiego.

Kolejną pozycję będącą wynikiem zakrojonych na szeroką skalę badań literaturoznawczych stanowi wydana pod koniec 2024 roku książka poświęcona jednemu z bardziej znaczących okresów wspólnych dziejów czesko-niemieckich, tzn. „długiemu wiekowi XIX” – *Tvoření literaturou. Společné dějiny český a německý psané literatury českých zemí (1760–1920)* (Stwarzani przez literaturę. Wspólna historia czesko- i niemieckojęzycznej literatury na ziemiach czeskich, 1760–1920). Opracowanie to przygotowała grupa naukowców, głównie z czeskiej Akademii Nauk (wspomnianego zespołu germanobohemistycznego, jak i badaczy literatury czeskiej XIX wieku): Jan Budňák, Ladislav Futtera, Martin Hrdina, Mirek Němec, Václav Petrbok, Václav Smyčka, Matouš Turek. Wydanie książki, zapowiadanej w wielu krajowych tekstach informacyjnych jako pierwsza wspólna historia literatury pisanej po czesku i niemiecku na ziemiach czeskich, odnotowuje również Biuletyn Polonistyczny, pisząc o „pionierskim i kompleksowym spojrzeniu na rozwój literatury na tym obszarze” (Biuletyn Polonistyczny 2025). Tytuł został nominowany do najbardziej prestiżowej czeskiej nagrody literackiej Magnesia Litera w kategorii literatury naukowej. Wyrażono w ten sposób panujące od kilku dekad (i zauważalne szczególnie od czasu otoczonej legendą konferencji kafkowskiej w Liblicach w 1963 roku) przekonanie wielu badaczy o konieczności przedstawienia historii literatury ziem czeskich w szerszym, wielokulturowym, a zwłaszcza czesko-niemieckim kontekście, odzwierciedlającym ówczesną sytuację współistnienia i wzajemnych wpływów kultur na tym terytorium. Ze względu na odmienną koncepcyjną poszczególnych historii literatur narodowych zadanie to pozostawało jednak przez długi czas tylko ambitnym planem, a omawiana pozycja stanowi pierwszy, choć znaczący krok w kierunku sprostania jego wymogom. Jej autorzy opierali się zarówno na licznych własnych publikacjach związanych z tą tematyką, jak i innych aktualnie dostępnych źródłach.

4. *Tvoření literaturou. Společné dějiny český a německý psané literatury českých zemí (1760–1920)*

Zapowiedziana w tytule, a podkreślona w podtytule książki zasadnicza, kreacyjna rola literatury oddaje przekonanie autorów o konieczności zbadania całości procesu literackiego (lub – dokładniej – jego dominującej większości) na danym obszarze, tym bardziej, iż wskazany okres cechuje rozpowszechniona dwujęzyczność oraz dwukulturowość tak twórców, jak i odbiorców. Terytorialność jako jedno z podstawowych kryteriów wyboru badanego materiału w odniesieniu do założonego okresu ma niewątpliwie swoje uzasadnienie (co

więcej, podział na czesko- i niemieckojęzyczną kulturę stanowi zabieg *ex post*; w intrygujący sposób pokazał to już w latach sześćdziesiątych XX wieku znany esej zestawiający postaci Szwejkę i Józefa K. jako reprezentantów dwóch uzupełniających się wizji ówczesnego świata – por. Kosík 1963). Gdy czeski literaturoznawca Pavel Janoušek, współautor i redaktor obszernych czterotomowych dziejów literatury czeskiej po II wojnie światowej (*Historie české literatury 1945–1989*, 2007–2008; *Historia české literatury 1945–1989*), wyraził swoje wątpliwości co do terytorialnego ujęcia historii literatury (jako „zamiennika” kategorii językowej, tj. etnicznej), podsumował prowadzone rozważania słowami: „Objawem dojrzałości każdego narodu (o ile osiągnie ten etap) jest zdolność do własnej, obiektywnej, krytycznej autorefleksji, kiedy to jest on w stanie postrzegać i określać również to, co łączy go z innymi narodami” (Janoušek 2007: 164). Jan Józef Lipski już w 1990 roku w krótkim *Zamiast postscriptum* do znanego eseju *Dwie ojczyzny, dwa patriotyzmy*, datowanego na 1981 rok, upominał się o wykonanie kroku, który powinien nastąpić po etapie „dostrzegania” – o odpowiedzialność (świeżo uwolnionych od totalitaryzmów) kultur narodowych wobec innych kultur narodowych (tu: polskiej i niemieckiej):

Gdy przejmuję się zabytki kultury – można mówić o depozycie. To, co należy do kultury jakiegoś narodu, pozostaje na zawsze jej dorobkiem i chlubą. Depozytariusz zaś bierze na siebie zarazem obowiązki. Po tym, czy je wypełnia, ocenia się poziom jego rozwoju cywilizacyjnego; Europa ma prawo rozliczać go z tego obowiązku, gdyż i to, co stworzyli Niemcy, i to, co stworzyli Polacy – należy do wspólnej kultury europejskiej. (Lipski 1992: 43)

W świetle tych spostrzeżeń nie można uznać za uzasadnione obaw badaczy wskazujących na słabą stronę koncepcji terytorialności w odniesieniu do literatury – jak np. nieuwzględnienie życia literackiego toczącego się poza granicami wyznaczonego obszaru, ale z nim dogłębnie związanego. Tego rodzaju zarzutów nie należy przyjmować jako przeciwwskazań do komponowania ujęć terytorialnych, przeciwnie – terytorialność, ukazująca pomijane szczególnie przez tzw. koncepcje narodowe aspekty życia literackiego na obszarach wielokulturowych, powinna stanowić jeden z obligatoryjnych kierunków badań, uzupełniający inne rozwiązania.

Książka, obejmująca 661 stron tekstu, została podzielona na cztery rozdziały, poprzedzone wstępem i zamknięte epilogiem, a uzupełnione streszczeniami w języku angielskim i niemieckim, bibliografią oraz indeksem osobowym. Rozdziały, wyodrębnione według osi czasowej i składające się z mniejszych podrozdziałów,

nazwano kolejno: *Osvícenství – emancipace a disciplinace člověka literaturou* (1760–1805) (Oświecenie – emancypacja i dyscyplinacja człowieka poprzez literaturę, 1760–1805); *Doba předbřeznová – kompenzace a revolty* (1806–1848) (Okres przedmarcowy – kompensacja i bunty, 1806–1848); *Triumf měšťanské kultury a literatury* (1849–1885) (Triumf kultury i literatury mieszczańskiej, 1849–1885); *Krise měšťanské kultury a literatury* (1886–1918) (Kryzys kultury i literatury mieszczańskiej, 1886–1918). We wstępie zaznaczono istotny fakt – w okresie, jaki obejmuje książka, a więc w latach 1760–1920, tj. od oświecenia do powstania (1918) i pierwszych lat niezależnego państwa czechosłowackiego, ziemie czeskie przeszły od „wiary w odwieczny porządek Boskiego stworzenia do wiary w postęp techniczny” (Petrbok, Smyčka, red. 2024: 7)² oraz od stanowo i wyznaniowo podzielonego społeczeństwa do społeczeństwa obywatelskiego. W tym samym czasie zaobserwować można decydujący wzrost znaczenia kultury, w tym literatury pięknej, dla społeczeństwa – w sposób wymowny wyrażony przez autorów poprzez powiązanie w tytule wyrazu *literatura* ze znaczącym pojęciem *(s)tworzenie*. Pojawiają się więc wówczas teksty przeznaczone dla wybranych, niewielkich grup ceniących oryginalność estetyczną, np. wykorzystanie nowych środków wyrazu czy eksperymenty artystyczne. Pozwalało to m.in. na literackie konstruowanie (projektowanie) nowych tożsamości człowieka w nowoczesnym społeczeństwie (jak np. u Kafki), odciskające swoje piętno na dyskusjach o literaturze, jej roli i znaczeniu dla społeczeństw – aż po czasy współczesne.

Ta kluczowa przemiana roli literatury poprowadziła autorów do wyboru podstawowej – obok wspomnianej terytorialności – kategorii stanowiącej o metodologii pracy. Oczywiście było, iż nie można kierować się przyjmowanymi przez długi czas najbardziej powszechnymi kryteriami językowymi lub narodowymi; przyjęto zatem kategorię łączącą społeczeństwa obu języków, jak również ówczesne reprezentacje literackie (a w niemałym stopniu charakteryzującą również odbiorców) – nowego człowieka XIX wieku, mieszczanina. Właśnie ta kategoria pozwoliła na przedstawienie w pracy nie dwóch odrębnych linii rozwojowych, ale jednej, przeplatanej, która ujawnia wzajemne oddziaływania i powiązania tych literatur. Genealogia nowoczesnego podmiotu pozwoliła na zrealizowanie kluczowego zadania, jakie wyznaczili sobie autorzy – interkulturowego ujęcia tematu. Właśnie socjologiczno-antropologiczny model opisu umożliwił przedstawienie ówczesnego życia literackiego jako całości – a warto zaznaczyć, że jest to jedyna wskazana dotychczas przez badaczy kategoria pozwalająca na zrealizowanie powziętego zamiaru. Dzięki temu można było uniknąć przyjmowanej wcześniej optyki, w której relacje czesko-niemieckie

2 Wszystkie tłumaczenia cytatów z recenzowanej publikacji – L.N.V.

widziano jako przestrzeń niekończących się wzajemnych animozji na tle narodowościowym. Oczywiście miały one miejsce (i fakt ten nie jest ukrywany) – takie ujęcie można już jednak uznać za wyczerpane. Odczytywanie literackich relacji czesko-niemieckich poprzez kategorię mieszczanina pozwoliło na odkrycie nowych, zaskakujących powiązań. Przykładowo w twórczości najbardziej cenionej czeskiej pisarki XIX wieku, Bożeny Němcovej (1820–1862), i klasyka literatury austriackiej, Adalberta Stiftera (1805–1868), wskazano na podobną zmianę perspektywy przestrzennej bohaterów – przyjęcie odległego horyzontu jako klucza do zrozumienia zarówno samego siebie, jak i świata (Petrbok, Smyčka, red. 2024: 330). W nowym świetle jawi się też twórczość jednego z najbardziej cenionych czeskich poetów, podziwianego już za życia Jaroslava Vrchlickiego (1853–1912). Pomimo deklarowanego przez jego generację patriotyzmu, tak w wypadku autorów czeskich, jak i niemieckich, przekład wierszy Vrchlickiego na język niemiecki i twórczość innego czeskiego autora, Juliusa Zeyera (1841–1901), zachwyciły Rilkego (1875–1926) do tego stopnia, że zamieścił on w swoim tomie *Larenopfer* (1896) wiersze imiennie dedykowane czeskim autorom (Petrbok, Smyčka, red. 2024: 405, 436). W podobny sposób wyraził swój podziw dla Vrchlickiego jego utalentowany tłumacz na język niemiecki, Friedrich Adler (1857–1938), praski żydowski poeta piszący po niemiecku (Petrbok, Smyčka, red. 2024: 404). Odkrywczy szczególnie dla czeskiego czytelnika będzie fakt, iż przedstawiciele niemieckojęzycznej literatury powstałej na ziemiach czeskich na początku XX wieku mogli upatrywać w pisarstwie czeskim ideału godnego naśladowania, doceniając literaturę o wyjątkowej sile autokreacji i społeczeństwo literackie potrafiące pomimo różnic zmierzać do wspólnego celu (Petrbok, Smyčka, red. 2024: 404: 431–433).

Dążenie autorów kompendium do kompleksowego ukazania życia literackiego tego okresu ilustrować można również na przykładzie zaznaczenia przez nich ówczesnych relacji autorów czeskich z polskimi. Odnotowano szczególnie rolę Stanisława Przybyszewskiego:

Swoim ujęciem sztuki jako „luksusowej działalności płci” urzekł Przybyszewski zarówno po niemiecku piszących dekadentów z Pragi, skupionych wokół Paula Leppina, jak i ich czeskich przyjaciół związanych z czasopiśmem „Moderní revue”, z którymi Przybyszewski korespondował i których w Pradze kilka razy odwiedził. (Petrbok, Smyčka, red. 2024: 524)

Zacytowano również poglądy Zenona Franciszka Przesmyckiego na temat zaprzyjaźnionych z nim czeskich autorów, wspomnianych już Zeyera i Vrchlickiego (Petrbok, Smyčka, red. 2024: 517 i nn.).

Przedstawiana historia literatur(y) odnosi się więc przede wszystkim do życia literackiego obu narodów (języków), ale porusza również inne kwestie dotyczące rzeczoności obszaru kulturowego. Kryterium doboru dzieł stanowi zarówno oryginalność (ew. popularność) zjawisk, jak i ich powiązanie z dziejami społeczeństw(a). Posługiwanie się formą liczby mnogiej w odniesieniu do wyrazów takich jak *literatura* i *kultura* stanowi poniekąd odzwierciedlenie dzisiejszego stanu rzeczy, sytuacji, w której dwujęzyczność czesko-niemiecka, pozwalająca na jednoczesne korzystanie z dorobku obu kręgów kulturowych, nie jest już stałym atrybutem elit społecznych ani tym bardziej szerszego grona amatorów literatury. Odbieranie twórczości pochodzącej z tego obszaru jako niepodzielnej całości, bez wyróżniania języka, w jakim powstał utwór, charakteryzuje aktualnie niezbyt liczną grupę odbiorców, podczas gdy większość z nich – ze względu na niedostateczną kompetencję (lub jej całkowity brak) w zakresie jednego z języków – jest poniekąd skazana na odbiór różnicujący materiał na dwie literatury, czesko- i niemieckojęzyczną. Scalanie badanego materiału stanowi zatem walor ocenianej książki, który trudno przecenić. Podczas gdy większość wcześniejszych prac nawiązywała – poniekąd zgodnie z duchem badanego okresu – do pozytywistycznych podejść doceniających szczególnie rozbudowaną bazę faktograficzną, najnowsza publikacja, nie rezygnując z gruntownego ujęcia źródeł materiałowych oraz ich opracowań, proponuje powiązanie prezentowanych faktów poprzez wskazywanie wzajemnych zależności spajających dwa odrębne dotychczas zasoby literatury: czeski i niemiecki.

W odróżnieniu od wywodzącego się z badań strukturalistycznych dominującego niegdyś modelu oceniania dzieł poprzez kategorię „literackości” (specyfiki utworu literackiego) obserwowane od kilku dziesięcioleci podejścia do procesu literackiego mają charakter wyraźnie spluralizowany (zwroty: etyczny, narratologiczny, dekonstrukcyjny, genderowy). Czeskiej refleksji nad zderzaniem się bądź współlistnieniem odmiennych nurtów literackich dał znamienity wyraz temat ostatniego z odbywających się co pięć lat światowych kongresów bohemistyki: „Na skrzyżowaniach. Koncepcje, pytania i perspektywy bohemistyki literaturoznawczej w globalnym świecie”. Autorzy omawianej książki zdecydowanie opowiadają się za nawiązującym do dokonań Stephena Greenblatta badaniem dzieł literackich w kontekście kultury epoki, co w tym przypadku oznaczało pochylenie się nad współlistnieniem czesko- i niemieckojęzycznej literatury. W sposób mniej oczywisty przywołują oni jednak również myśl Haydena White’a wskazującego na narracyjny oraz interpretacyjny charakter badań historycznych: znaczenia historiografii konstruowane są przecież na podstawie wybranych, w tym – co szczególnie ważne – po prostu dostrzeżonych zjawisk.

Brak możliwości dojrzenia pewnych faktów lub ich powiązań – nieuchronny przy narodowym podejściu do sytuacji wielokulturowości – prowadzi więc do niepełnego czy nawet niewłaściwego wyboru faktów, a tym samym konstruowania niepełnej lub niewłaściwej wizji danej historii.

Po prawie dwustu latach dominacji narodowych konstruktów historyczno-literackich proponowana książka niewątpliwie stanowi ważny wkład w dyskusję na temat historii literatury ziem czeskich. Nie stanowiąc prostego, bipolarnego przeciwieństwa poprzednich koncepcji, zarówno tych narodowych, jak i tych dążących do pokazania zaledwie niektórych elementów czesko-niemieckich relacji, pokazuje jedno z możliwych ujęć kompleksowych.

5. Podsumowanie

Specyfika rozwoju ziem czeskich, już od średniowiecza będących polem rywalizacji czesko-niemieckiej, utrzymała się przez stulecia aż do xx wieku (por. m.in. Jokeš 2020), a ludność niemieckojęzyczna, w tym narodowości żydowskiej, w znacznym stopniu zachowała swój język i tradycje, nie ulegając asymilacji z miejscowym żywiołem czeskim. Wiek xx był okresem, w którym pojęcie „niemieckości” nabrało nowego znaczenia – najpierw znienawidzone było w stopniu prawdopodobnie wcześniej nieznanym, a następnie, w obliczu totalitaryzmu wschodniego, stopniowo wracano do dawnego jego rozumienia: nie zawsze wolnego od animozji, ale zakładającego zmierzanie do znalezienia właściwych, pozytywnie ocenianych wzajemnych powiązań.

Dążenie do przedstawienia wspólnej, czesko-niemieckiej historii literatury historycznych ziem czeskich zostało ostatnio zasilone znaczącym impulsem. Tom *Tvoření literaturou. Společné dějiny český a německý psané literatury českých zemí (1760–1920)* na tle wcześniejszych pozycji wyróżnia przede wszystkim nowa metodologia. Po raz pierwszy zespolono kryteria terytorialne oraz socjologiczno-antropologiczne, badanym materiałem czyniąc życie literackie na obszarze historycznych ziem czeskich oraz odczytując go przez pryzmat kategorii mieszczanina jako fundamentalnej i decyzyjnej jednostki ówczesnego społeczeństwa tego terytorium (bez względu na przynależność jednostki do czeskiej lub niemieckiej kultury). Ujęcie takie pozwala odsłonić nowe wzajemne oddziaływania. Ukazanie literatury w sposób, w jaki prawdopodobnie poznawali ją ówcześni – przeważnie dwujęzyczni – odbiorcy, stanowi niezaprzeczalnie przełom. Odkrycie w ten sposób niedostrzeżonych wcześniej powiązań zainicjuje z pewnością dalsze badania zarówno czesko-, jak i niemieckojęzycznej literatury tego obszaru. Historia literatury, w ostatnich dwu stuleciach pojmowana najczęściej jako narodowa (według klucza językowego), niosła ze sobą tradycyjnie wyzwania odnoszące się do kwestii kanonu (co do

literatury czeskiej por. po polsku Tarajło-Lipowska 2010), współcześnie należy ją zaś uzupełnić o aspekt interkulturowości. Zwalczając szowinistyczny czeski nacjonalizm, znany pisarz Karel Čapek już prawie sto lat temu (w 1934 roku) wyraził zasadę aktualną również dzisiaj: „Cokolwiek pomaga nam wykonywać więcej i lepiej żyć, przestaje być obcym wpływem” (Čapek 1977: 85).

Trudno, niewątpliwie, zakładać całkowite zastąpienie powszechnie przyjętego narodowego sposobu opisu przez omawiany model czesko-niemiecki. Taki jednak cel przypuszczalnie autorom – biorąc pod uwagę zarówno objętość tomu, jak i poruszane w nim wątki – nie przyświecał. Wysoce prawdopodobne wydaje się jednak osiągnięcie perswazyjnego celu dzieła – odkrywcze opisanie dynamiki wydarzeń procesu historycznoliterackiego, a tym samym przekonanie literaturoznawców do refleksji nad wspólnym, ponadnarodowym (obok narodowego) modelem rozumienia tegoż procesu.

| Bibliografia

ŹRÓDŁA

- Biuletyn Polonistyczny (2025), *Nowość wydawnicza. „Tvoření literaturou. Společné dějiny český a německy psané literatury českých zemí (1760–1920)”*, <https://tinyurl.com/5h6sm34s> [dostęp: 18.08.2025].
- Germano-Bohemist Team (dostęp 2025), <https://ucl.cas.cz/en/oddeleni/germano-bohemist-team/> [dostęp: 18.08.2025].
- Petrbok Václav, Smyčka Václav, red. (2024), *Tvoření literaturou. Společné dějiny český a německy psané literatury českých zemí (1760–1920)*, Akropolis, Ústav pro českou literaturu AV ČR, Praha 2024.
- Pražský literární dům (dostęp 2025), strona fundacji, <https://www.literarnidum.cz/> [dostęp: 18.08.2025].

OPRACOWANIA

- Karel Čapek (1977), *Miejsce dla Jonathana*, przeł. Edward Madany, w: *We własnych oczach. XX-wieczny esej zachodnio- i południowosłowiański*, wybór Halina Janaszek-Ivaničková i in., PIW, Warszawa, s. 75–86.
- Goszczyńska Joanna, red. (2008), *Procesy autoidentyfikacji na obszarze kultur środkowoeuropejskich po roku 1918*, Instytut Slawistyki Zachodniej i Południowej UW, Warszawa.
- Janoušek Pavel (2007), *O nowym historycznoliterackim paradygmacie, historii, kanonie i badaczach literatury*, przeł. Bartosz Kozdęba, „Porównania”, nr 4, s. 161–170.

- Jokeš Petr (2020), *Czeši. Przewodnik po historii narodu i państwa*, Avalon, Kraków.
- Németh Vítová Lenka (2015), *Odkrywanie na nowo Kraju Sudeckiego w czeskiej literaturze po 1989 r.*, „Porównania”, nr 2, s. 55–65. <https://doi.org/10.14746/p.2015.17.10836>
- Kosík Karel (1963), *Haszek i Kafka*, przeł. Romualda Pęgierska-Piotrowska, „Twórczość”, nr 8, s. 77–80.
- Lipski Jan Józef (1992), *Dwie ojczyzny, dwa patriotyzmy. Uwagi o megalomanii i ksenofobii narodowej Polaków*, w: tegoż, *Tunika Nessosa. Szkice o literaturze i o nacjonalizmie*, Wydawnictwo PEN, Warszawa 1992, s. 13–44.
- Paják-Głogiewicz Aleksandra (2006), *Jaroslav Durych a spór o sens českých dějinův*, Wydawnictwo UO, Opole.
- Paják Aleksandra (2009), *Głos Miloša Martena w sporze o sens českých dějinův*, „Bohemistyka”, nr 2, s. 81–89.
- Reinerová Lenka (2007), *Być u siebie – w Pradze i czasem też gdzie indziej*, przeł. Emilia Kledzik, „Czas Kultury”, nr 1–2, s. 113–116.
- Šidáková Fialová Alena (2020), *Powrót do przeszłości. Niemcy jako trauma historyczna we współczesnej literaturze české*, „Porównania”, nr 2, s. 59–76. <https://doi.org/10.14746/por.2020.2.4>
- Tyrell John (2013), *Tvoření literaturou. Společné dějiny český a německý psané literatury českých zemí (1760–1920)* [recenzja], „Music and Letters”, nr 2, s. 354–357. <https://doi.org/10.1093/ml/gcto63>
- Tarajło-Lipowska Zofia (2010), *Nieodparta pokusa syntezy literatury české czy „Neodepřený pokus o syntézu české literatury”?*, „Porównania”, nr 7, s. 71–85.
- Vítová Lenka (2010), *Historia literatury a współczesne literaturoznawstwo české*, „Porównania”, nr 7, s. 87–95.

| Abstract

Lenka Németh Vítová

Breakthrough Common Czech-German Take on the Literature of the Czech Lands. Václav Petrbok, Václav Smyčka (eds.), *Tvoření literaturou. Společné dějiny český a německý psané literatury českých zemí (1760–1920)*, Akropolis, Ústav pro českou literaturu AV ČR, Praha 2024, pp. 664

The constitution of modern Czech society included the need to distinguish itself from the “Germanness” dominating the historical Czech territory at the time. The political changes of 1989 led to a new reflection on Czech national and cultural identity, including the relationship with “Germanness”. After several other publications,

in 2024 the book *Tvoření literaturou. Společné dějiny český a německy psané literatury českých zemí (1760–1920)* (Created by Literature. The Common History of Czech and German-Language Literature in the Czech Lands, 1760–1920) was published. What sets it apart is the proposed methodology – for the first time an anthropological model (burgher class) is used, which innovatively reveals interactions and interconnections. Showing literature as it was experienced by the mostly bilingual audience of the time is undoubtedly a breakthrough moment.

Keywords: *Tvoření literaturou*; Czech-German history of literature of the Czech lands; Czech-German; history of literature

| Bio

Lenka Németh Vítová – dr, adiunkt w Instytucie Filologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, absolwentka studiów bohemistycznych i polonistycznych na Uniwersytecie im. Masaryka w Brnie (Republika Czeska), tłumaczka tekstów naukowych i literatury pięknej z języka czeskiego i słowackiego na język polski oraz z języka polskiego na język czeski. Zainteresowania naukowe: literatura i kultura krajów Europy Środkowej, teoria i praktyka przekładu literackiego, teoria nauczania języków obcych.

E-mail: lvitova@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0003-2134-7655